

1,500 מלה ויותר על הגיאוגרפיה של האדם: מסע אל תוך הדיסציפלינה

יובל פורטוגלי

החוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם, אוניברסיטת תל-אביב

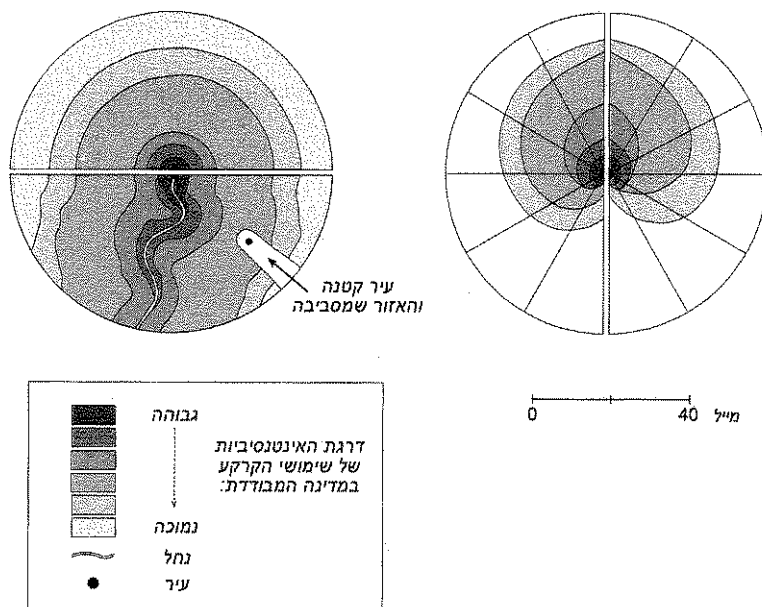
לפני הספירה

הדיבוק הגדול שאחז את המאה ה-19 היה, כפי שאנו יודעים, ההיסטוריה: עם תהליכים של התפתחות והשעיה, של משבר ומחזור... התקופה הנוכחית תהיה אולי, בראש ובראשונה, תקופה של מרחב. אנו חיים בתקופה של כרזמניות: תקופתנו היא תקופה של העמדה זה אל מול זה, תקופה שבה הקרובים והרחוקים נמצאים בסמיכות, של זה בצד זה... אנו חיים ברגע, כך אני מאמין, בו חוויית המציאות שלנו היא פחות תוויה של חיים ארוכים המתפתחים בזמן, ויותר חווייה של רשת המחברת נקודות במרחב ומתחברת כרזומן עם עורה-שלה.

כך כתב פוקו (Foucault 1986), בקטע שהגיאוגרפים של האדם אוהבים מאוד לצטט.

כבר כמה חודשים שאני עובד על עריכת חוברת תיאוריה וביקורת על מרחב, אדמה, בית [כך יהודה שנהב בשיחת טלפון של בוקר], והנה מסתבר לי שאנחנו ממש עוסקים בגיאוגרפיה, ואין לי אפילו מאמר גיאוגרפי אחד לרפואה. אלא שהחוברת לקראת סיום, ומקום כבר אין; ולכן, אם אתה מוכן, 1,500 מלה בלבד על הגיאוגרפיה של האדם.

הגיאוגרפים אוהבים את הקטע הנ"ל של פוקו (שנכתב, אגב, לאחר דיון ארוך שקיים עם גיאוגרפים), מכיוון שהוא נוגע בלב-לבו של הטיעון הגנרי של הדיסציפלינה — בניגוד לפיסיקאים, למתמטיקאים ולכימאים, שבשבילם המרחב והזמן הן קואורדינטות הכרחיות, ובניגוד לאנשי מדעי החיים, שבשבילם ה"סביבה" היא הסלקטור הגדול של תהליך האבולוציה — אנשי מדעי החברה

"הדיאגרמות הללו שנעשו על ידי יריד", כך כותב טינן (Thünen) בספרו, "אינן חשובות במיוחד לפיתוח הנושאים שנידונו בספר — ובשום מקום במהלך הדיון לא השתמשתי בהן. אלא מכיוון שהן מעבירות את הרעיון של המודל באופן פשוט וברור, נראה לי שהן תהיינה לעזר לסטודנט". אף על פי כן, דווקא אחת מן הדיאגרמות הללו (זו שמיימין) הפכה להיות המותג של התיאוריה שלו והיא, ולא הדברים שהוא עצמו כתב, מופיעה בכל ספר לימוד לגיאוגרפיה.

והרוח עוסקים באדם, בתרבות ובחברה, כאילו הם מתקיימים על ראש של סיכה. כאילו לא קיים מרחק — לא גיאוגרפי, לא תרבותי, לא פוליטי ולא כלכלי; כלומר, כאילו לא קיים מרחב שמפריד ומקשר, בעת ובעונה אחת, בין התרבותי לכלכלי ולחברתי. כאילו לא קיימת מערכת יחסים אינטימית חווייתית בין האדם לביתו, לשכונתו או לעיר מגוריו, כלומר "מקום". וכאילו שאין האדם מתקיים בסביבה, כלומר בתבנית, שהיא המרחב, המקום, ורשת הקשרים שהם יוצרים.

אל תוך החללים המופקרים הללו, שבין הדיסציפלינות, השחילה הגיאוגרפיה את ה"מרחב", ה"מקום" וה"סביבה" — שלושה מושגים שקושרים את הכלכלה, את הסוציולוגיה ואת מדעי החברה האחרים האחד אל האחר, ואל הסביבה הפיסית — ועשתה מהם מערכת אחת: הגומחה האקו-תרבותית של הגיאוגרפיה של האדם. בתחילה, בשנות החמישים והשישים של המאה ה-20, היה זה המרחב הניוטוני; אחריו באו, יד ביד, התבנית הסביבתית-סטרוקטורליסטית והמקום האידיאליסטי-פנומנולוגי. ואחר כך, בשני העשורים האחרונים של המאה, איך לא, נהפכו המרחב, המקום והסביבה לאבני המשחק של הפוסטמודרניזם — השלב החדש של המודרניזם, או השלב שבא אחריו, אשר נכזב מן האידיאולוגיות ומן התקוות הגדולות, ורואה במרחב, במקום ובסביבה משחקי מלים, ציטוטים וייצוגים — שעשועים אינטלקטואליים גרעיניים, הווה מתמשך שאיננו מוביל למטרות נשגבות.

603 מלה על גיאוגרפיה מרחבית

בראשית, כלומר עד מחצית המאה ה-20, היה ה"אזור" – יציר כפיה של הגיאוגרפיה הרגיונלית של הרטשורן (Hartshorne 1939) – המדיום שבאמצעותו ניסתה הגיאוגרפיה להגדיר את עצמה כדיסציפלינה. ואז, במחצית שנות החמישים, התרחשה המהפכה הכמותית, ומרחב ניוטוני, קר, כמותי ומדויק, השתלט על הדיסציפלינה. הגיאוגרפיה של האדם נהפכה ל"מדע מרחבי" (Spatial Science). נקודת המוצא היתה שני פרקים קצרצרים, שפותחים את חיבורו של היינריך פון טינן, המדינה המבודדת ביחס לחקלאות וכלכלה פוליטית (Thünen [1826] 1966):

פרק 1.

תארו לעצמכם עיר גדולה במרכזו של מישור פורה שאין בו תעלה, נחל או אמצעי תחבורה דומה. בכל המישור, הקרקע מסוגלת להצמיח אותם גידולים עצמם, ובפוריות אחידה. הרחק מן העיר, המישור נהפך לבלתי מעובד ופראי, והוא מנותק לגמרי משאר העולם.

אין ערים נוספות במישור. משום כך, רק העיר המרכזית חייבת לספק לפריפריה הכפרית את כל מוצרי התעשייה, ובתמורה מקבלת העיר מן הסביבה את כל מוצרי המזון. המכרות, שמספקים למדינה מלח ומתכות, נמצאים בסמוך לעיר המרכזית....

פרק 2.

ברור מאלי, כי סמוך לעיר יגדלו מוצרים כבדים או בעלי נפח גדול יחסית לערכם (נפח/מחיר), ולכן כה יקרים להעברה עד שלא ניתן לייצר אותם באזורים מרוחקים. כאן, בסמוך לעיר, נמצא גם את המוצרים המתכלים במהירות, אלה שלא ניתן לשמרם זמן רב.

מסיבה זו בלבד, ייווצרו טבעות (חגורות) היקפיות סביב העיר, כל טבעת עם הגידול האופייני שלה. מטבעת לטבעת ישתנה הגידול האופייני, ואתו גם כל המערכת החקלאית; ובטבעות השונות נקבל שיטות ייצור חקלאי שונות בתכלית.

עקרונות המודל של טינן, בתוספת תיאוריית מיקום התעשיות של אלפרד וובר (Weber) (אחיו של מקס) ותיאוריות המקומות המרכזיים של קריסטלר (Christaller) ולוש (Lösch), יצרו את הבסיס התיאורטי-דוקטיבי של הגיאוגרפיה האנושית; ואילו סדרה של שיטות ניתוח מרחבי, שהושאלו

ברובן באופן אנלוגי מן הפיסיקה, יצרו את הבסיס המתודולוגי-אינדוקטיבי. מבין אלה האחרונים האופייניים והחשובים ביותר הם משפחת המודלים של אינטראקציה מרחבית, שנבנו באנלוגיה ישירה למודל הגרביטציה של ניוטון: "עוצמת האינטראקציה בין זוג ערים כלשהו במרחב היא ביחס ישר למכפלת גודלן, וביחס הפוך למרחק המפריד ביניהן (בחזקה מסוימת)". זכור, החוק של ניוטון אומר, כי שני גופים מושכים זה את זה ביחס ישר למסה שלהם, וביחס הפוך למרחק המפריד ביניהם (בחזקה שנייה).

"המדינה המבודדת ומתודת הניתוח הנובעת ממנה", כך כתב טינן באמצע המאה ה-19, זמן קצר לפני מותו, "האירה ופתרה בעיות כה רבות בחיי, ואפשרה יישום למגוון כה רב של נושאים, שאני רואה בה את החשובה בכל עבודותי המדעיות".

כתב, ולא העלה על דעתו שמאה שנה לאחר מכן יכתירו אותו הגיאוגרפים, אבירי המהפכה הכמותית, כאב המייסד של תיאוריית המיקום והגיאוגרפיה של המרחב. ולא בכדי: במספר מצומצם של משפטים ערטל טינן את העולם מן השונות הפיסית-תרבותית-חברתית שלו, והשאיר בו שחקן/משתנה אחד בלבד — המרחב. ועוד הוא הראה, שהשחקן הבודד הזה אינו מיכל ריק — במה שבתחומה מתרחשת עלילה — אלא כוח, משאב, שחקן המסוגל לייצר עולם מורכב של שימושי קרקע... ואפילו נוסחה שמגדירה מהו "שכר הוגן" (נוסחה שהוא ציווה, אגב, לחקוק על מצבתו).

כשהעקרונות הניוטוניים של "פיחות עם המרחק" בידם האחת, והמישור האיזוטרופי בידם השנייה (כך נקראו עתה עקרונות היסוד של המדינה המבודדת והווירטואלית, שיצר פון טינן), פנו הגיאוגרפים אל הכלכלה, אל הסוציולוגיה, אל הפסיכולוגיה ואל שאר מדעי החברה, והראו שחוק אחד לכולם: הביקוש וההיצע, כמו האינטראקציה החברתית-תרבותית-פוליטית, ואפילו התפיסה המנטלית — כולם פוחתים עם המרחק/מרחב, בדיוק כמו עוצמת הזיהום היומית מארובת רידינג ד', או מחירי הקרקעות ממרכז העיר/מדינה לפריפריה שלה. ופיחות זה — וליתר דיוק, מערכת היחסים הנוצרת בשולי העקומה — הוא היוצר את המע"ר (מרכז העסקים הראשי) במרכז העיר ואת אזורי המגורים והתעשייה שמסביבו, ואת גבול תחום השפעה של עיר אחת ביחס לאחרת, כמו גם את המרחב העשיר לעומת העני, את הגטאות העירוניים ואת ההפרדה המרחבית בין השחורים, הלבנים, היהודים והסינים והאיטלקים, ומה לא? אל המאמץ הזה הצטרפה, באמצע שנות השישים, תיאוריית המערכות הכללית של ברטלנפי (Bertalanffy), ולרגע קצר אחד היה נדמה שהגיאוגרפיה, כתיאוריה חברתית-מרחבית, מבססת לעצמה מעמד של כבוד בין המדעים — פתיאוריה

של תכנון עיר ואזור. ובדיוק ברגע היסטורי זה הופיע דיוויד הרווי (Harvey) — דני האדום של הגיאוגרפיה האנושית — וטרף את הקלפים.

1022 מלה על המהפכה האיכותית בגיאוגרפיה

ב־1973 הופיע דיוויד הרווי בפני הסמינר המחלקתי של המחלקה לגיאוגרפיה ב־L.S.E (London School of Economics). כשלוש שנים קודם לכן התפרסם ספרו *Explanation in Geography* (Harvey 1969), שהיה לטקסט הממצה ביותר בתחום הגיאוגרפיה הכמותית־מרחבית. אלא שבמקום לצטט מספרו את המלים הפוזיטיביסטיות הרגילות, כמו "מישור אחיד" "עקומת התחרות המרחבית" וה"אקספוננציל הנגטיבי", הוא החל לזמר מלים כגון "ערך עודף", "ערך חליפין" כנגד "ערך שימוש", "דיאלקטיקה מרחבית", "מטריאליזם היסטורי", ושאר מושגים מרקסיסטיים. אלה האחרונים נלקחו, כך התברר, מספרו *Social Justice and the City* (1973), שיצא לאור באותה שנה. כמי שהיה נוכח שם, אני יכול להעיד שההרצאה חִשְמלה את האוויר. אפקט דומה היה גם לספר שסחף עמו את הגיאוגרפיה כולה למהפכה פרדיגמטית שנייה תוך עשרים שנה — המהפכה שהולידה את הגיאוגרפיה הסביבתית, הסטרוקטורליסטית־מרקסיסטית, ואת הגיאוגרפיה ההומניסטית של מקום ואי־מקום.

מקום ואי־מקום

הגיאוגרפיה של מקום, או הגיאוגרפיה ההומניסטית כפי שהיא מכונה, ניסתה לעשות את ההיפוך המוחלט של הגיאוגרפיה המרחבית. במקום המרחב המוחלט, האובייקטיבי, היא העמידה את המרחב האישי, הסובייקטיבי, החד־פעמי; ובמקום המטרה הפוזיטיביסטית של מציאת המכנה המשותף — חוק כללי אחד או מספר מצומצם של חוקים להסברת המגוון העצום של התופעות — היא העמידה מטרה הפוכה: זיהוי ואיתור והדגשה של המגוון, המיוחד, הסובייקטיבי והחד־פעמי שקיימים באדם ובסביבה, ובמערכת היחסים ביניהם. כך באשר למטרה, וכך גם באשר למתודולוגיה: במקום ההסבר השכלתני והמרוחק, גיאוגרפיה חדשה זו הציעה את ההבנה והחוויה הישירה והבלתי אמצעית; ובמקום הניתוח והאנליזה — את הפרשנות. אבל, לא רק פרשנות "רגילה", שנסמכת על טקסט או על שיח, אלא גם פרשנות הנשענת על החוויה הוויזואלית והחושית כולה ורואה בנוף הטבעי ובנוף המלאכותי־עירוני — כמו גם בתנועה ובהתנהגות של אנשים בתוכם — טקסט ושיח שניתן לפרש.

למאחד הישן קרא הגיאוגרף ההומניסטי יי-פוטואן (Tuan 1977) "מרחב", ולמיוחד והתוד-פעמי הוא קרא "מקום", ולספר שמעמיד את המאחד כנגד המיוחד הוא קרא *Space and Place: The Perspective of Experience*. *Place and Placelessness* (מקום ואי-מקום) הוא השם שנתן אדוארד רלף (Relph 1976) לספרו שהופיע קצת לפני ספרו של טואן. בכותרת זו הוא לא רק מנגיד את המקום למרחב, כפי שעשה טואן, אלא גם קולע הישר אל לב-לבם של הביקורת והטיעון הפרקטי של הגיאוגרפיה ההומניסטית. המרחב והמקום, כך הוא אומר, אינם מושגים תמימים — דרכים חלופיות לתאר ולהבין את העולם, אלא הם גם דרכים שונות לפעול ולעצב אותו. לפעילות ה"מרחבית" על העולם יש תוצאות בשטח, במבנה הבניינים, בנוף הטבעי ובנוף העירוני, ובחזונית החיים בהם — הפעילות המרחבית הופכת את העולם ממקום לאי-מקום, למרחב אחיד וחסר שונות, לסניף של מקדונלדס שאינו מתחשב בנוף שבו הוא ממוקם, באנשים שמסביבו, בתרבותם ובאישיותם. וכמו הסניף של מקדונלדס, כך גם תוכנית המגירה של משרד השיכון מציבה אותו "בלוק" (לא "בית") עם כניסות א, ב, ג..., ברחוב ג/3, בשכונה ד/7, שנמצאת בבאר-שבע, בשלומי, בצפת, באופקים, באשדוד... ולתוך מערכת קואורדינטות זו של בטון ואספלט — התוכנית מציעה להזרים אנשים חיים, בעלי שם ומשפחה, וסיפור אישי ותרבות. הפעילות ה"מרחבית", כך רלף, הופכת את הסביבה לאי-מקום — למרחב קר, חסר אישיות ומנוכר, למרחב שבמקרים הנדירים של ארכיטקטורה מעולה הוא מעניין מבחינה אינטלקטואלית, אבל חסר נשמה ואנושיות.

הגיאוגרפים ההומניסטים ראו לעצמם מטרה להצביע על המקום ועל האי-מקום, ובדרך זו ליצור מודעות בקרב הארכיטקטים, מתכנני הערים ושאר האנשים שמעצבים באופן ישיר את סביבת האדם. ובעקבות המודעות, כך האמינו, יבוא השינוי.

הסביבה, התבנית

אתם נאיבים, הטיחו כנגדם דיוויד הרווי, ריצ'רד פיט ודור צעיר של גיאוגרפים סטרוקטורליסטים — מרקסיסטים. הבעיה אינה המודעות והרצון הטוב של מתכנן זה או אחר. הבעיה היא במבנה החברה — בשיטה הקפיטליסטית שבה אתם, אנחנו, לכודים. מבנה חברתי שמייצר כל יום מחדש את העוני והעושר, את הגטאות העירוניים ואת רובעי היוקרה, וגם את המקום ואת האי-מקום. והגיאוגרפיה הפוזיטיביסטית-כמותית אינה רק עמדה שגויה שמייצרת בטעות אי-המקומות, אלא היא חלק אינטגרטיבי מן המבנה והשיטה. היא ההכרה

השקרית שמציגה את העוני והעושר כתוצר של חוקי טבע ניוטוניים, ואת היחסים בין רובעי היוקרה לבין הגטאות העירוניים כ"אקולוגיה אנושית", שכמו האקולוגיה הכללית, של צמחים ובעלי חיים, מתנהלת גם היא על פי חוקי טבע — חוקי המרחב העירוני. ועם כל הסימפטיה, גם אתם הגיאוגרפים ההומניסטים, בתמימותכם, משתתפים בעיצוב התודעה הכוזבת שמסתירה מבני האדם את מצבם האמיתי — את העובדה שהעוני והעושר אינם משמים, וגם אינם תוצר של חוקי טבע העיר, האזור והחברה, אלא מעשה ידי אדם, שבשגרת היומיום מחלק באופן לא שוויוני את המשאבים, ובכללם את המרחב.

כמו רבים מבני דורו, מרקס גם הוא אחוז היה בקסם של תהליכי ההתפתחות וההשעיה, המשכר והמחזור, בדיבוק הגדול שעל פי פוקו אחז את המאה ה-19 בהיסטוריה. ולהוציא הערות בודדות, כמו זו על האנטגוניזם הדיאלקטי שבין העיר לבין הכפר (שהגיאוגרפים המרקסיסטים נאחזו בו כמוצאי שלל רב) — הוא, כמו בני דורו האחרים, התעלם מן המרחב, המקום והסביבה, ומן התפקיד החברתי שלהם. הגיאוגרפיה המרקסיסטית-סטרוקטורליסטית הפכה את החסר הזה שבהגות המרקסיסטית לפרויקט המרכזי שלה. בראש הפרויקט צעד שוב דיוויד הרווי, שבסדרה של עבודות מבריקות על *The Limits of Capital*, על *The Urbanization of Capital*, ועל *The Urban Consciousness*, ניסח מחדש את המרקסיזם כתיאוריה שהמרחב, המקום והסביבה, כמו גם העיר, הכפר והאזור, הם חלק אינטגרלי ממנה. תוך שהוא מנווט בזריזות בין *La Revolution Urbain* של אנרי לפבר (Lefebvre 1970) לבין *The Urban Question* של מגואל קסטלס (Castells 1977), הוא הראה איך המתח בין כוחות האגלומרציה, הלוקליזציה והמונופול הטמונים במרחב הקפיטליסטי, מן הצד האחד, וכוחות הביזור, ההפשטה והתחרות המרחבית, מן הצד האחר, מביאים ל"עיוור ההון" ול"עיוור ההכרה" האנושית-החברתית.

הגיאוגרפיה החברתית החדשה — ההומניסטית והסטרוקטורליסטית-מרקסיסטית — יצרה שיח מרתק בין התיאוריה (או הפילוסופיה) החברתית המופשטת מאוד, לבין הגיאוגרפיה שרגליה בקרקע ממש. בין אותו גוף ידע, שמתעקש לראות את החברה והתרבות והכלכלה כשלם שאינו קרוע לסוציולוגיה, כלכלה... ושאר הדיסציפלינות של מדעי החברה והרוח, לבין הגיאוגרפיה שמעייניה בעיר, בכפר, בשכונה, בבניין הפרטי והציבורי, במבנה הפיסי שלהם, במרחקים שביניהם, בתכונות הסביבה הפיסית שבה הם ממוקמים. שיח מרתק, אבל באותה עת עצמה גם מנותק מן הפרקטיקה היומיומית של מתכנן עירוני שחייב להחליט באשר למבנה השכונה ולמיקומה בעיר, או של מתכנן תחבורה שמתבקש להביע דעה לגבי רוחב הכביש ומהלכו בשטח. כל אלה לא ימצאו הדרכה פרקטית כתובנה (היפה כשלעצמה) שהם לכודים

בתבנית קפיטליסטית, ושרצונם הטוב והבנתם המעמיקה הם כאין וכאפס לעומת עוצמתה של "השיטה".

מתח זה, שבין עוצמת התוכנה לבין חוסר האונים בפרקטיקה של היומיום, הוא הרקע (הלא-יחיד, כמובן) לגיאוגרפיות הפוסטמודרניסטיות שהחלו, בשלהי שנות השמונים, להציף את שדה הגיאוגרפיה, ושמקץ לעידן התמימות המודרניסטית. כלומר, לאמונה שנקודת האמת הארכימדית סמוכה מאוד לפני השטח, במודעות הגיאור-הומניסטית, ואם לא שם — אזי בוודאי בסטרוקטורה המרקסיסטית, וכי היא תתגלה מיד ברגע שנחשוף את מהות ה"מקום" או כשנחצה את "גבולות הקפיטל". ה-*Postmodern Geographies* (שהיא גם כותרת ספרו של סויה [Soja] מ-1989) חייבו את *The reassertion of space in critical social theory* (שהיא גם כותרת המשנה של ספרו הנ"ל של סויה).

אחרי הספירה

הגיאוגרפיה הפוסטמודרניסטית, כאחיותיה בדיסציפלינות אחרות, היא כולה תיאוריה וביקורת. וביתר שאת מאשר קודמתה המודרניסטית, היא חושפת את ההכרה השקרית, מנתצת את המיתוסים, מעלה על פני השטח את יחסי הכוח בין מינים, מעמדות, קבוצות ועמים, ואת הדרך שבה הם מעצבים את המרחב, את המקום והסביבה, ואף מעוצבים על ידם. ועשייה זו תואמת, כמובן, את הקצב המסחרר של החיים במעברי המילניום, את הכלכלה העולמית, וגם את חוויית המציאות כפי שהיא מצוירת על ידי פוקו בקטע שצוטט למעלה. אלא שמעבר לשעשועי הלשון, להנאה האינטלקטואלית שבדקונסטרוקציה של טקסט, של מבנה ארכיטקטוני, של עיר, של מטרופוליס או מגה-סיטי, ומעבר לסיפוק הרגעי שבניפוץ מיתוס נוסף — תכלית ותקווה אין. הפרויקט הגיאוגרפי הזה, כמו הפוסטמודרניזם כולו, הוא ניהיליסטי למשעי.

ב-1966 קיבל איליה פריגוג'ין (Prigogine) פרס נובל בפיסיקה. כמו במקרים דומים רבים גם כאן הפרס היה שנוי במחלוקת, בין השאר מכיוון שהתחרו עליו קבוצות מחקר נוספות, במיוחד זו של הרמן האקן (Haken) (1983) עם תיאוריה דומה ואולי אף חזקה יותר. פריגוג'ין, האקן ואחרים חוקרים מערכות פתוחות ומורכבות — מחקר שבא עם ארסנל שלם של תכונות ותופעות, שזכו לפופולריות גדולה (גם בשיח הפוסטמודרניסטי), כמו כאוס, מבנה פרקטלי, אי-ליניאריות, סיבוכיות ואי-ודאות. תכונתן המרכזית של מערכות אלה — תכונה שהיא גם שמן הכולל — היא ארגון עצמי; כלומר, התנהגותן אינה "נגרמת" על ידי כוח חיצוני, אלא "נוצרת" מתוך

הסינרגטיקה (הפעולה המשותפת) של חלקיהן, ומתוך הדינמיקה הפנימית שבין חלקים אלה. הנקודה המעניינת בתיאוריות אלה (שלא זכתה לתשומת לב מתאימה) היא שהפיסיקאים שפיתחו אותן גילו בחומר תכונות, שעד כה יוחסו לחי ולאנושי בלבד: "אי־הפיכות", "היסטוריה", "זיכרון"... המוח האנושי, על מיליארדי תאיו, מובא לעתים כדוגמה למערכת כזו. דוגמה אחרת, ברורה יותר, היא השפה, שהארגון, החוקים והסדר שמאפיינים אותה נוצרו באופן ספונטני, בארגון עצמי, מתוך אינטראקציה בין מיליארדי אנשים. דוגמאות אחרות הן החברה, התרבות, העיר, המטרופוליס, המגלופוליס ויצורים דומים אחרים המאפיינים את חוויית המציאות שלנו.

תמונת העולם, שעליה נסמכות התיאוריות השונות של הארגון העצמי, דומה מאוד לזו של הפוסטמודרניזם והדה־קונסטרוקציה: עולם כאוטי, חסר יציבות, משתנה במהירות, חסר שליטה, עם אי־ודאות אינהרנטית. ואולם, אם תמונת עולם זו מביאה את השיח החברתי לניהיליזם, הרי שבתחום התיאוריות של הארגון העצמי היא יוצרת אופטימיות. ממה נובעת ההתפצלות לניהיליזם ולאופטימיות? לא מההבדל באופיים האישי של האנשים הפועלים בכל אחת משתי הקבוצות, אלא מתוך תפיסת העולם הבסיסית שלהם. הניהיליזם נובע, לדעתי, מן העובדה ששיח התיאוריה החברתית מקובע, באופן אנכרוניסטי, בהשקפת עולם מכניסטית־ניוטונית, שלפיה דבר אינו מתרחש ללא סיבה, ללא גורם כלשהו שמניע אותו, ללא שליטה וחזון. וברגע שהסיבה, שהגורם והשליטה נעלמים — אין, לכאורה, מנין לבוא ולאן ללכת.

והאופטימיות? התיאוריות של הארגון העצמי מלמדות שאי־ודאות, אי־יציבות, כאוס וחסרוננו של שלטון מרכזי, או של חזון מוביל, הם מקור של עוצמה ויצירתיות. כמו כן, תיאוריות אלה מראות שחלק מן היצירות האנושיות החשובות ביותר, כמו החקלאות, העיר והתעשייה, אינן תוצר של חזון או של שלטון מרכזי, אלא של אינטראקציה "כאוטית" בין אנשים "רגילים" שביומיום שלהם, בהחלטות המקומיות הקטנות, יוצרים את האירועים הגדולים ואת התפניות החשובות. בספרי, יחסים מובילים (פורטוגלי 1996), הראיתי תופעה זו בהקשר של "חברה ומרחב ביחסי ישראלים־פלסטינים" (שהיא כותרת המשנה של הספר), ואילו בספרי *Self-Organization and the City*, שיצא לאור בדקה התשעים של האלף הקודם, הראיתי תופעה זו בהקשר של העיר — הן זו שנוצרה מעצמה (ללא תכנון) לפני יותר מ־5,000 שנה, והן זו שנוצרת כאן ועכשיו, כיומיום של ראשית האלף השלישי (Portugali 1999). אלא שכדי לפרט איך ומה, דרושות 1,500 מלה נוספות על מרחב, מקום וסביבה, ארגון עצמי, תרבות וחברה.

ביבליוגרפיה

- פורטוגלי, יובל, 1996. יחסים מובלים: חברה ומרחב בסכסוך הישראלי-פלסטיני, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- Castells, Manuel, 1977. *The Urban Question*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Foucault, Michael, 1986. "Of Other Spaces," *Diacritics* 16: 22–27.
- Haken, Hermann, 1983. *Synergetics, An Introduction*. Heidelberg: Springer.
- , 1996. *Principles of Brain Functioning*. Heidelberg: Springer.
- Hartshorne, Richard, 1939. *The Nature of Geography*. Penn, Anale of the association of American Geographers.
- Harvey, David, 1969. *Explanation in Geography*. London: Edward Arnold.
- , 1973. *Social Justice and the City*. London: Edward Arnold.
- , 1982. *The Limits of Capital*. Oxford: Blackwell.
- , 1985a. *The Urbanization of Capital*. Oxford: Basil Blackwell.
- , 1985b. *Consciousness and the Urban Experience*. Oxford: Blackwell.
- , 1989. *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell.
- Lefebvre, Henri, 1970. *La Révolution Urbaine*. Paris: Gallimard.
- , [1974] 1995. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Portugali, Juval, 1993. *Implicate Relations: Society and Space in the Israeli-Palestinian Conflict*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- , 1999. *Self-Organization and the City*. Heidelberg: Springer.
- Prigogine, Ilya, 1980. *From Being to Becoming*. San Francisco, CA: Freeman and Co.
- , and I. Stengers, 1984. *Order out of Chaos*. New York: Bantam.
- Relph, Eduard, 1976. *Place and Placelessness*. London: Pion.
- Snow, C.P., 1964. *The Two Cultures and a Second Look*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Soja, Edward W., 1989. *Postmodern Geographies*. London: Verso.
- Thünen, J. von Heinrich, [1826] 1966. *von Thunen's Isolated State*, ed. and trans. P. Hall. Oxford: Pergamon.
- Tuan, Yi-Fu., 1977. *Space and Place: The Perspective of Existence*. Minneapolis: Minneapolis University Press.